

ՀԱՍՈՐԱԿԱԿԱՆ ԿՆՐԺԻՔ ¹⁾

Աշխարհիս վրայ կայ մի ահագին շարժուն յոժ, յաճախ ինքնահաւան, դաւաճան ու կոյր, բայց և պոնպէս, նոյնկերպ անընկճելի, համարեա՝ թէ տմենաջօրեղ՝ բոլոր խելքերի ու հանձարների ապացուցումների վրայ միշտ յաղթող հանդիսացող,—ա՛յդ յոժը—հասարակական կարծիքն է և հասարակական կարծիքը և նրանից՝ յաճախ տարօրինակ ու անհասկանալի երկիւղը միասին առած ունին մի ինչոր հիպնոսական մեծ գաղտնիք, որ մարդուն հպատակեցնում են իրենց, կաշկանդում նրա գիտակցութեան ազատութիւնը, շղթայում մարդու անկախութիւնը, մղում նրան դէպի այն ճանապարհը, որի վրայով նա՝ շատ կարելի է և չէ՝ ուզում գնալ, այնուամենայնիւ իր համար աննկատելի կերպով գնում է այդ ճանապարհով:

Իհարկէ, կան և այն տեսակ մարդիկ, որոնք ոչ թէ չեն հպատակում այդ կամակոր չաստուածին՝ որ տարազի համեմատ փոխում է և իր պահանջներն ու գաղափարները, մարդիկ՝ որոնք ո՛չ թէ գնում են հասարակական կարծիքի ետևից, ապա իրենք են հանդիսանում նրա առաջնորդների գերում: Բայց այդ մարդիկ—կամ մտքի ու կամքի ահարկու տիտաններ են, կամ վերին աստիճանի հաստատուն՝ հպարտ սրտեր, շատ անկախ խելքեր, վերին աստիճանի աննկուն մարտնչողներ, որոնք յաղթում են հասարակութեանը կամ հրաժարւում են նրանից, զգալով իրենց մէջ արհամարհանքի յոժ դէպի այն բարութիւնները, որոնք բաժին են ընկնում հասարակութեան մէջ ապրող մարդուն՝ իբրև երախտիք այն բանին, ինչով նա իր աճական բարոյական ու մտաւոր ազատութիւնից այդ հա-

¹⁾ Թարգմանել ենք Լ. Լիփսկիյի բրօշուկից, որը չնչին բացառութիւնով ներկայացնում է Փրանսիացի հոգեբան Թարգի հետաքրքրական կարծիքներն ու մտքերը Ծ. Թ.

սարակութեան համար մասն է հանել: Իսկ բոլոր նոքա, որոնք չեն հեռացել կամ հրաժարուել հասարակութիւնից և որոնք չեն օժտած բաւարար հանձարով, որ կարողանան ներշնչել այդ հասարակութեանը իրենց սեփական՝ նոր և ինքնուրոյն ստեղծած գաղափարներն ու գիմումները,—այդ ամենը որոշ չափով գտնուում են հասարակական կարծիքի հպատակութեան տակ, լինի այդ ծաղրաշարժ երկիւղի կամ որևէ ուրիշ ձևով:

Ինչ է ներկայացնում այդ զօրեղ յոժը, որ մէկ ժամանակակից գիտնականի ասելով, ժողովրդի համար նոյնն է, ինչ որ հոգին՝ մարմնի համար: Ինչո՞ւմն է նրա էութիւնը. փնտսակոր է նա թէ օգտակար և ինչո՞ւմն է կայանում նրա օգտակարութիւնը. ինչո՞ւ է նա յայտնի և ի՞նչ տեսակի է նրա էվոլյուցիան: Ահա վերին աստիճանի հետաքրքիր ու կարևոր հարցեր, որոնք դժուար թէ չեն ելծարկել մարդիկ, որ այս թէ այն կերպ դործ են ունեցել, շփուել են՝ սարսափեցուցիչ թէ շնչին կենսական դործերով— հասարակական կարծիքի հետ: Իսկ այդ հարցերը այնքան էլ հեշտ չեն լուծուում, եթէ լաւ մտածելու լինենք խնդրի էութեան վրայ,—դուրս կգայ, որ հասարակական կարծիքը մէկ շատ բարդ յոժ է ներկայացնում, որի որոշումը տալու համար կհարկաւորուի նրան հիմնական վերլուծութեան ենթարկել:

Հասարակական կարծիքը ունի իր երկար պատմութիւնը, սեպհական յատուկ դէմքը. «Նրան չպէտք է շփութել,—ասում է Թարդը, որ հասարակական կարծիքին նուիրել է մէկ առանձին գլուխ իր «L'opinion et le foule ¹⁾» գրքի մէջ,—սոցիալական ոգու երկու տարբեր կողմերի հետ, որոնք միաժամանակ սնուցանում ու չափաւորում են նրան, միշտ ժխտելով նրա տարածւողութեան սահմանները: Դրանցից մէկն է աւանդութիւնը, որ կաղմում է՝ այժմ վաղուց արգէն գերեզման իջած մարդոց՝ հասարակական կարծիքի ծուծը, այդ՝ անհրաժեշտ ու բարերար նախապաշարմունքների ժառանգութիւնը, որ մեզ՝ ապրողներիս համար շատ անտանելի է: Միւսն է ա՛յն, ինչ որ ես համառօտութեան համար թողլ եմ տալիս անուանել խելք՝ հաւաքական մտքով: Դրանով ես հասկանում եմ անձնական՝ շատ թէ քիչ հիմնաւոր, և աւելի յաճախ, ընտ-

¹⁾ «Անձնաւորութիւն և ամբոխ»:

քուսածներն անհիմն կարծիքները, մտածող՝ ուրիշներից առանձնացող մարդոց մտքերը, որ զատուելով ընդհանուր հոսանքից առաջնորդում կամ պաշտպանում են մարդկութիւնը՝ այն է հասարակութիւնը:

Աւանդութիւնները ժողովրդի գիտակցութեան մէջ հասարակական կարծիքից աւելի վաղ են առաջ եկել. ժողովրդի համար մեծ իմաստութիւն կազմող բաներ են, նա՝ ժողովուրդը նոյնպէս աւելի շուտ է հպատակում, քան հասարակական կարծիքը. հասարակական կարծիքի մասին գաղափար է կազմում այն մարդու հոգեկան աշխարհի մէջ, որը ապրում է հասարակական կեանքով:

Իսկ երբ հասարակական կարծիքի մասին գաղափար ուշ է կազմում, այդ դէպքում նա աճում է անհամեմատ շուտ, հպատակեցնելով իրեն նաւանդութիւնը նա խելքը. կարծես զուարճանալով ու խաղալով, այդ ահարկու յոժը սիրում է քանդել սովորական՝ դարերի ընթացքում ժողովրդի համար արիւն ու մարմին դարձած հասկացողութիւններն ու սովորութիւնները, կամ թէ՛ ինքնիրեն հպտակեցնելով աւանդութիւնների իշխողութեան, նա՝ սարսափելի, անհաշտ ու սխտեմատիկ կերպով հալածում է ամեն ինչ, որ նո՛ր է՝ ժամանակակից է, ռանակոխ է անում ամեն թա՛րմ միտք, աւերում է ամեն բարի՝ սկզբունք, ինչպէս այդ կարելի է տեսնել երանելի միջին դարերի բուսմութիւ սխալաստիկ նախապաշարմունքների, թեթեւամտութիւնների, խաւարի ու անհամբերատարութեան օրինակներից, երբ ամեն մէկ նոր, տաղանդաւոր, ազատ ու կենդանի միտք կամ գործ ոչնչանում էր անգութ ու անպիտան, անալիս կերպով:

Այդ երեք յոժերի, այն է՝ հասարակական կարծիքի, խելքի կամ ռատողութեան ու աննդութեան փոխադարձ կոխը,—ասում է Թարգը,—նոցա ընդհարումները, մէկի միւսի վրայ յարձակումը, դոցա ունեցած փոխադարձ ազդեցութիւնը, բազմաթիւ ու տարբեր վերաբերմունքները,—այդ ամենը պատմութեան համար կազմում են ամենահետաքրքրական նիւթեր: Հանրական (սոցիալական) կեանքի մէջ չկայ աւելի խորիմաստ ու արգիւնաւոր գործ, քան այդ հակառակումի ու յարմարումի երկար աշխատանքը, որ յաճախ արիւնով է շաղախում: Աւանդութիւնը մնալով միշտ ազգայնական, շրջա-

պատուած է աւելի նեղ՝ ճշող սահմաններով, րայց անհամեմատ խոր ու հաստատուն է քան հասարակական կարծիքը, որը միշտ թեթեւ ու անհաստատ է ինչպէս քամի, և քամու նման՝ դիմող ընդարձակուելու, տարածուելու և լինելու միջազգային, ինչպէս դատողութիւնն է:

Մեր ժամանակում հասարակական կարծիքը այն աստիճան զօրեղացել է, որ կուռւմ է չէ թէ միայն աւանդութեան ապա նաև խելքի՝ դատողութեան հետ էր:

Հասարակական կարծիքի էութիւնը՝ ինչ լինելը Թարգը որոշում է այսպէս՝ «Հասարակական կարծիքը—կ'սրճատու ու շատ թէ քիչ տրամաբանական դատողութիւնների հաւաքածու է, այնպիսի դատողութիւնների, որ համապատասխան են ժամանակի առաջ բերած հարցերին և որոնք բազմաթիւ օրինակներով ծնւում առաջանում են միեւնոյն երկրի, միեւնոյն ժամանակի, միեւնոյն հասարակութեան անձնաւորութիւնների մէջ»:

Իհարկէ, ամեն-մէկ անձնաւորութիւն պէտք է պարզ հասկանայ իր դատողութիւնները ուրիշներին հետ միացնելու անհրաժեշտութիւնը, եթէ ո՛չ, այդ անձնաւորութիւններից իւրաքանչիւրը չի կարող զգալ իրեն սերտ միացած շրջապատողների հետ, այլ ընդհակառակն ամենքից հեռացած ու մեկուսացած կգտնէ ինքն իրեն:

Եթէ դիմենք այն հարցին, թէ ի՞նչպէս է առաջ գալիս հասարակական կարծիքը, կտեսնենք որ դորա աղբիւրն է միշտ որևէ մասնաւոր՝ անձնական կարծիքը, որ երևան է գալիս խօսքով, նամակով, մամուլի միջոցով ու քիչ-քիչ ամենքի սեփականութիւն է դառնում: Հին ժամանակներում այդ մասնաւոր կարծիքի կամ մտքի ընդհանրանալը՝ «հասարակական կարծիք» դառնալը կատարւում էր հրապարակական ճառախօսութիւնների, թատրոնների միջոցով. քիչ ուշ—այդ կազմում էր մամուլի՝ տպագրական խօսքի միջոցով: Բայց ամենից առաջ և բոլոր ժամանակներում—ասում է Թարգը,—այդ լինում էր և այժմ լինում է մասնաւոր խօսակցութիւնների միջոցով: Խօսակցութիւններ, կարծիքների փոխանակութիւններ— ահա՛ թէ որոնք են հասարակական կարծիքի սկզբնաւորութեան ու աճելութեան ամենաառաջին աղբիւրները:

Նոյնպէս շատ հետաքրքիր է հասարակական կարծիքի բաւականին երկար պատմութիւնը, որ ինչպէս աշխարհիս վրայ

ամեն ինչ, իր էվոլյուցիա-ն բաշ է տարել երկար դարերի ընթացքում: Կասկած չէ կարող լինել, որ բարբարոսական ժամանակներում անգամ գոյութիւն ունէր հասարակական կարծիքը, բայց նա սաստիկ դանաղանոււ էր մեր այժմեան հասարակական կարծիքի վրայ ունեցած հասկացողութիւնից: Կլանի ³⁾ ցեղի, հինաւուրց բաղաբի և նոյնիսկ միջին դարերի բաղաբի մէջ ամենքը միմեանց հետ անձամբ ծանօթ էին, և մասնաւոր խօսակցութիւնների կամ հրապարակական ճառախօսութիւնների միջոցին ընդհանուր միտքն էր ամենքի ուղեղը զբաղեցնում, և այդ միտքը նրանց համար չէր ներկայացնում երկնքից իջած մի որևէ հրաշք, անյայտ, անորոշ որ և է բան, և այդ իսկ պատճառով՝ հրաշալի. իր երեւակայութիւնով ամեն մէկը այդ միտքը կապում էր որոշ ձայնի, որոշ յայտնի դիմագծի, ծանօթ անձնաւորութեան հետ, որոնցից էր առաջ գալիս այդ միտքը և որը նրան մի ինչ-որ կենդանի բան էր յայտնում:

Նմանտեսակ փոքր ու սերտ միացած իշխանութեան օրգանից մով հասարակական կարծիքը՝ աւանդութեան ու անձնական մտքի հետ կոռելիւ համար մի ահագին ոյժ է ներկայացնում: Նա մեծ ազդեցութիւն ունի հասարակական կեանքի մէջ և գլխաւոր դեր է խաղում ժողովուրդ կառավարելու գործում: Այդ դերը աստիճանաբար կորցնում է իր նշանակութիւնը, որովհետև տէրութիւնների մանրանալուց—ինչպէս էի այդ միջին դարերի ժամանակ, երբ ամեն մէկ բաղաբ, գիւղաբաղաբ կամ աւան երոպական գլխաւոր տէրութիւնների մէջ ինքնիրենից ներկայացնում էր մէկ առանձին աշխարհ, իր՝ դրացիների կեանքի հետ թշնամաբար վարուող առանձին կեանքով,—մանրանում է և հասարակական կարծիքը. այդ գոցուած՝ առանձնացած տեղերից ամեն մէկի մէջ առաջ էր գալիս իր առանձին հասարակական կարծիքը, միմեանց օտար, տարբեր, թշնամական, իսկ խաղաղ ժամանակ—միմեանց անուշադիր, փոխադարձ անտարբեր: Այդ տեղերում բաղաբականութիւնը

³⁾ Կլան—շօտանդական խօսք է, որ նշանակում է շօտանդական լեռնացիների ցեղ. այդ ցեղը առաջնորդում էր ժառանգական լորդը թէ խաղաղ և պատերազմական ժամանակ, հին նահապետական իրաւունքներով:

բացառապէս տեղական էր դուրս գալիս... «Այդ ժամանակ զոյուծիւն չունէին հանուր կարծիքներ, այլ կային հաղարձիմեանց հետ ոչ մի մշտական կապ չունեցող, առանձին կարծիքներ, — ասում է Թարգը:

Եւ ահա պատմութեան բնմի վրայ երևան է գալիս առաջ զիրքը, իսկ յետոյ մամուլը, և հասարակական կարծիքը կրկին հնարաւորութիւն է ունենում միանալ, զարգանալ և ստանալ ինքնուրոյնութիւն: Առանձին ղարեոր դեր պիտի հասարակական կարծիքը վերականգնեցնելու գործի մէջ կատարեց, ի հարկէ՛ մամուլը: Պարբերական մամուլը հնարաւորութիւն տուեց համերաշխութեամբ տրամադրուած անձնաւորութիւնների պիտի համախմբուածին կազմել իրենց երկրորդական աւելի բարդ միութիւն կամ շաղկապ, որտեղ համախմբուած էին երբէք մէկը միւսին չտեսած ու չճանաչող միութիւններ՝ անհատներ:

Երախտապարտ ենք ամենօրեայ լրագրի ձեւին հասած տպագրական խօսքին այն բանի համար, որ ամեն զուտ տեղական խնդիր կամ զօրծ դարձնում է ազգային, երոպական, համաշխարհային, և ամեն ինչ, որ առաջ մնում էր տեղական նեղ շրջանների մէջ՝ օրինակ որևէ իրարանցում առաջ բերող մեծ լուր, — տպագրական խօսքի միջոցով իսկոյն թռչում է ամեն երկիր: 1½ դար առաջ այդ տեսակ բաները չէին կարող լինել ընդհանուրի սեփականութիւն ու հետաքրքրել ամբողջ աշխարհը:

Սակայն միւս կողմից մեծածաւալ մարդկային հասարակութիւնը՝ որ բաժանուում է ազգերի, և յետոյ գաւառների, քաղաքների, գիւղաքաղաքների, — մինչև պարբերական մամուլի ծնունդը՝ միշտ ունէր միջազգային կարծիքի նման մի բան, որ գործում էր մեծ տարածութիւնների վրայ. այդ կարծիքների մէջ թաղնուած էին լինում միշտ աւելի մեծ դիրք բռնող մասնաւոր ազգայնական և նոյն իսկ նահանգների կարծիքներ... Որքան շատ առաջ գնանք անցեալի մէջ, այնքան աւելի զգալի կլինի տեղական կարծիքի իշխող դեր կատարելը: Պարբերական մամուլի գործն էր հանրայնութեան ոգին աստիճանաբար ազգայնացնելու ու նրան աւելի ու աւելի միջազգային դարձնել:

Թարգը ամենօրեայ թերթը նմանեցնում է լուրեր ծծող

ու ճնշող ջրհան մեքենայի, լուրեր որ ամեն առաւօտ ստացաւում են աշխարհիս ամեն կողմերից և նոյն օրը հաղորդւում երկրիս բոլոր ծայրերին, որտեղ յայտնի է լինում ամեն ինչ, որ իսկապէս հետաքրքրական է այդ լուրերի մէջ կամ լրագրական աշխատակցի հայեացքով՝ նայելով ինչ նպատակի է ծառայում ինքը կամ այն խումբը՝ որին աշխատակցում է։ Այսպէս ուրեմն, ներկայ ժամանակում լրագրները հասարակական կարծիքի ճշմարիտ ոգևորիչ և ուղղութիւն տուողներն են, մեծ մասամբ ամեն-մէկ կարդացողի ճաշակին՝ խորհրդակցելու ու խօսելու յարմար բաղժաթիւ նիւթեր մատակարարելով։ «Թաւական է միայն մէկ դրիչը,—բացականչում է Թարգը,—որ շարժեցնէ միլիոնաւոր լեզուներ»։

Տպագրական գործի սոցիալապէս աճման հետ աճում է և միջազգայնութիւնն ու ազգայնութիւնը։ Այդ երկու սկզբունքները՝ թւում է որ մէկը միւսին հակադէմ է, բայց եթէ ուշադիր լինենք, կոեսնենք՝ որ երեւոյցող հակադիմութիւնը իսկոյն կոչնչանայ։ Պարզ է, որ այն ժամանակ, երբ տեղի էր ունենում փոխանակութիւն ապրանքներով, մտքերով, խօսքերով ու ամեն տեսակ օրինակներով դրացի ու միմեանցից հեռու բնակուող ազգերի հետ,—դրա հետ միասին և մասնաւորապէս լրագրների շնորհիւ, ներկայ դէպքում ամեն մէկ ազգի անհատականութեան մէջ՝ որոնք խօսում են միեւնոյն լեզուով, մտքերի փոխանակութիւնը անհամեմատ մեծ յաջողութիւն էր ունենում։ Այսպէս՝ թէպէտ ազգերի մէջ բացարձակ տարբերութիւնը դրանով պակասում էր, սակայն ամենքից ընդունուած վերաբերմունքի զանազանութիւնը՝ աւելանում էր։ Թարգի ասելով ազգային կեանքը ամենից աւելի բոցավառում են լրագիրները, և այդ դէպքում գիրքը չէ կարող մրցել նրանց հետ։ Լրագիրը միշտ ձեռք է տալիս ամենանոր, ժամանակակից, գործնական բաներին, մինչդեռ գիրքը աշխատում է զբաղեցնել կարդացողին իր տուած որոշ մտքերի կենդանացումով։ Լրագիրը աւելի մօտիկ, մատչելի ու անհրաժեշտ է, գիրքը կրթում է կամ մտադրութիւն ունի կրթելու որոշ գաղափարներ, առաջացնել յայտնի մտաւոր հոսանքներ. լրագիրը հետաքրքրւում է միայն օրուայ րոպէական ամենամանհրաժեշտ հարցով,—այդ պատճառով նա մատչելի է ամենին և նոյն իսկ ոչ զարգացած մարդու. Լրագիրն ու միմյն լրագիրն է կադ-

մում պնդօրեղ հեղեղի արտայայտիչը, որ «հասարակական կարծիք» ¹⁾ է կոչուում Սրանից երևում է, թէ ինչ տեսակ կրթող ջոժ կարող էր լինել նա, եթէ կամենար: Առ այժմ ամենօրեայ մամուլի մեծ մասը՝ ինքն է յարմարւում հասարակական կարծիքին ու իր վրայ է առնում նրա արտայայտութեան ու տարածելու դերը. բայց տպագրական խօսքը համարձակ կարող էր և առաջնորդ լինել ու իր յետեից տանելով հասարակական կարծիքը՝ բիչ բիչ բարձրացնել նրան վսեմ գաղափարների ո՛ր աստիճանին էլ որ կամենաք:

Մոսկուա,

¹⁾ Սակայն ո՛չ հայերի մէջ: ԽՄԲ.